

БАЛКАНСКО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

Емил Георгиев

Балканистиката обикновено се смята за нова наука. Но в миналото у нас бяха създадени трудове, които говорят, че нашите изследователи са забелязали плодородността и значимостта на изследванията в тази област. Между най-добрите трудове на нашето литературознание се нарежда например трудът на големия български учен проф. Иван Шишманов „Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи“, отпечатан в Сборник за народни умотворения, наука и книжнина през 1896—1897 г. Тоя труд поставя основни теоретически въпроси на балканското литературознание и същевременно пристъпва към решението на много специални проблеми из неговата област. Сравнителното изучаване на балканските литератури във връзка с фолклора на балканските народи довежда автора до интересни литературно-исторически и литературно-естетически положения и до съществени културно-генетични и психо-демографски наблюдения и заключения. Сам проф. Шишманов сочи като задача на своя труд много по-големи постулати и повече решения от тези, които загатва неговото заглавие. Той отбелязва, че предприемайки своето изследване, е пожелал да проникне в умствения и нравствен мир на балканските народности, които в обработката на един и същ сюжет са проявили особените черти на своята национална култура. Как проф. Шишманов схваща изучаването дори на един фолклорно-литературен мотив върху по-широк терен, в случая върху терена на общобалканския духовен живот, личи и от думите му: „Генеалогията на едно сказание. . . не би имала голямо значение, ако не би била един важен показалец за международните и междуплеменните сношения и културни влияния, които са обусловили тая генеалогия. . .“¹

До един обобщаващ труд върху балканските литератури в миналото у нас не се стигна, както изобщо не се стигна до такъв труд и никъде другаде. Трайно значение в нашето литературознание имаха и имат някои от проучванията на българо-сръбските и българо-гръцките литературни взаимоотношения. Тук на първо място трябва да бъдат отбелязани работите на проф. Боян Пенев „П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия“ и „Досиетей Обрадович у нас“. Твърде често Боян Пенев излага явленията от историята на българската литература върху широка балканска основа в своята монументална „История на новата българска литература“, ч. I—IV, 1930—1933 г. Не е излишно да отбележим, че през литературната епоха, която обхваща „История на новата българска литература“ — епохата на българската възрожденска литература, развитието на българската литература е особено тясно свързано с литературния живот на съседните балкански народи.

¹ Сrv. И в. Ш и ш м а н о в. Избрани съчинения. С., Т. II. 1966. с. 62 и сл.

Въпреки безспорните си постижения в миналото балканското литературознание не се разгърна по-широко като литературоведска дисциплина със самостоятелна област, със своя теория и своя методология. Едва в ново време то завоюва терен в областта на литературознанието и днес вече можем да говорим за системна, организирана работа над проблемите, които то поставя.

Важен етап в неговото развитие трябва да смятаме Първия конгрес по балканистика, състоял се в София през 1966 г. Основен доклад в Литературоведската секция на конгреса бе докладът „Развитието на литературите на Европейския Югоизток във връзка с другите литератури от края на XVIII в. до наши дни“, написан от седем автори — А. Мирамбел, К. Бихику, Е. Георгиев, К. Димарас, А. Дима, В. Дюрин и Н. Миниси.² Можем да признаем добър замисъл на доклада. Той започва с уводна част, която поставя и решава проблемата за зоналната общност на балканските литератури и проблемата за метода на нейното изследване. Следващата най-дълга част проследява развитието на отделните балкански литератури — албанска, българска, гръцка, румънска и югославска — от края на XVIII в. до наши дни. Последната — която можем да наречем трета — част е получила задачата да разкрие общите черти на проследените литератури. Тая твърде важна от гледна точка на общото и сравнително балканско литературознание част обаче е получила една непосилна задача: въз основа на твърде бегло очертаване на продължително развитие на един голям брой литератури да се открият черти, които могат да станат явни само в резултат на дълги наблюдения и на проучване от голям брой изследователи.

Както стана явно и от дискусията в Литературоведската секция на конгреса, разгръщането на балканското литературознание се намира във връзка с разгръщането на сравнителното литературознание, доколкото балканските литератури като зонална общност са негов изследователски обект. Отбелязаната дисциплина — сравнителното литературознание — все още е в процес на формиране като действително научна дисциплина, като марксистическа научна дисциплина.

В дискусията на конгреса бе изтъкнато, че сравнителното литературознание е повече „метод“, отколкото „домен“ (т. е. изследователска област). Това действително е така. Въз основа на това литературознание не може да се стигне до едно общо разглеждане на балканските литератури, до изучаването на процесите и явленията на националните литератури в тяхната съвкупност, до едно обхващане на литературното развитие като общ процес, до разкриване отношенията между балканските народи в литературата и т. под. Всичко това обаче може да бъде постигнато от една дисциплина, която разширява задачите и обхвата на сравнителното литературознание, превръщайки в общо и сравнително литературознание. Езиковедите добре знаят стойността на общото и сравнително езикознание като област с широк диапазон на изследователската дейност, като област, в която се изучават не само отделните факти, а процесите и закономерностите на развитието и появите. Общото и сравнително литературознание би могло да бъде дефинирано по следния начин:

Общото и сравнително литературознание се занимава с процесите и явленията на литературата в тяхната целокупност и в техните взаимоотношения; с типовете творчество, автори и произведения; с международните литературни връзки в миналото и настоящето; с отражението на отношенията между народите в литературата.

² A. Mirambel, K. Bihiku, E. Georgiev, C. Dimaras, A. Dima, V. Djurić, N. Minissi. Le développement des littératures du Sud-Est Européen en relation avec les autres littératures de la fin du XVIIIe s. à nos jours. Sofia, 1966.

Като разширяваме обема на дисциплината, превръщайки я в „общо и сравнително литературознание“, нейните задачи и нейните изследователски сфери се разширяват извънредно много. Но не само това. Изследването на общите литературни процеси и на общия литературен процес, които се изявяват в общи закономерности на развитието, водят до утвърждаване на понятията родствени, зонални и световна литератури. Трябва да се знае, че някои литературоведи гледат на родствените, зоналните и световната литератури като на хипотези.

Разбира се, „домен“ на общото и сравнително литературознание са не само процесите и общият литературен процес, но и литературните взаимовръзки и взаимодействия, с които се занимаваше и занимава сравнителното литературознание от стар тип. Макар и не в същия размер като процесите и закономерностите, взаимовръзките и взаимодействията също водят до понятието „балкански литератури“, участвуват в разглеждането на балканските литератури като една зонална общност.

За да получи правото на съществуване като отделна литературоведска дисциплина, балканското литературознание трябва да получи преди всичко положителен отговор на въпроса: Има ли достатъчно основания литературите на народите от балканските страни или, иначе казано, от Югоизточна Европа да бъдат определени като зонална цялост?

Отговорът на този въпрос има решително значение за по-нататъшната ни работа в областта на балканското литературознание. При това той ще набележи и проблемите, които това литературознание поставя пред нас. Общото и сравнително литературознание, както го дефинирахме, е в състояние да го даде.

На първо място тук излизат особените географски, икономически и исторически условия на живот на народните, които ги създават. Такива несъмнено могат да бъдат посочени. Югоизточна Европа обхваща страни, които са разположени на Балканския полуостров или поне част от тях заемат площ на Балканския полуостров. Несъмнено Балканският полуостров представя една географска зона, тъй както отделни географски зони са и другите два големи южноевропейски полуострова — Апенинският и Пиринейският. Общата географска зона определя известна близост в икономическите условия на живот. Имаме основание да изтъкнем по-специално историческите условия на живот на народите, които ни интересуват, като фактор за установяване на зонална общност. Тия народи изграждат своя обществен, държавен и културен живот върху развалините на някогашната Източноримска империя. Прекият наследник на тая империя, Византия, живее в доста тесен досег с повечето от народите, чиито литератури са обект на изследването ни. Както е известно, Византия съхранява „останки“ от старокласическата култура, част от които предава и на новите народи, настанили се върху територията на източноримските земи. Историческите условия на живот като фактор за установяване на зонална общност на народите от Югоизточна Европа се разгръщат и през продължителната епоха на Средновековието, когато ги включват в една империя османските нашественици. Традициите, духът и характерът на тая империя проникват в немалка степен живота, традициите и психиката на влизащите в състава ѝ народи. Нашествениците са донесли и разпространили широко ориенталски дух и характер. Те държат в изолираност от развиващата се европейска култура завоюваните народи. Завоюваните народи живеят със стремежа за освобождение от тяхното владичество.

В очертаната зонална цялост се вместила една значителна родствена цялост — тая на славянските литератури. Родствената цялост вътре в зоналната ця-

лост представя съществено условие за утвърждаване на мнението за наличието на една балканска или югоизточноевропейска зонална цялост.

Славянските народи, които се настаняват на Балканския полуостров, до IX в., ако не и по-късно, се чувствуват една етническа общност. По-късно, когато се създават отделни държави, те запазват съзнанието си за тая общност. За това свидетелствува племенното название „славяни“, което остава редом с народностните и националните им названия „българи“, „сърби“ и пр.

В историческия им живот се проявяват усилия да се изгради една южно-славянска общност. Така тези усилия се извяват в далматинските славянски републики. Особен израз те намират в тяхната литература. Следва да припомним труда на дубровничанина Мавро Орбини „Царството на славяните“³. Наблюдаваме ги в поетическото дело на крупния писател Иван Гундулич.⁴ Върху идеите на дубровнишко-далматинските писатели и общественици се изгражда по-късно съзнанието за „илирийска“ общност, „илирийското“ движение. Това движение има ясна програма за обединението на южните славяни. То ще даде живот и на т. нар. югославизъм, който ще изиграе голяма роля в ново време. Както е известно, илиризмът и югославизмът се разгръщат широко в хърватската литература.⁵

Съществуват ред явления и процеси с по-малък мащаб и радиус на действие, които включват народите от Балканския полуостров или Югоизточна Европа в общ живот.

Като явление, което характеризира зоналността на литературите на народите от Балканския полуостров, може да бъде посочен „възрожденският елинизъм“ в България. През един продължителен период гръцкият език получава широко разпространение в България. Откриват се гръцки училища, много българи започват да се наричат елини, българи участвуват в гръцкия културен живот и в гръцките борби за освобождение на Гърция от османското робство.

Гръцкият език, гръцкото училище и гръцката култура, а с тях и гръцката литература изиграват известна положителна роля в развитието на българския народ. Но такава роля те играят само до известно време. До времето, когато се формира българската нация, когато се създават българското училище и новата българска култура. По-нататък те започват да пречат на тяхното развитие. И е нужно да се поведе борба срещу тях. Такава борба действително се повежда. Тя е първата голяма национална борба на българския народ.

Ролята на гръцкия език, гръцкото училище и гръцката култура не свършва с отбелязания принос, направен до посочения исторически момент. Тя продължава и при борбата с тях, но в по-друг смисъл. В борбата с тях, с гръцкия език, гръцкото училище и гръцката култура — с „възрожденския елинизъм“, българската нация възмъжава. Завършва процесът на нейното формиране. Създава се български национален живот. Поставят се основите на новата българска култура. Намира своя път новата българска литература. Развива се българският литературен език. Възродената нация се откъсва от тесния си балкански кръгозор, осъзнава своята славянска принадлежност, обръща ума и сърцето си към родствена Русия. Българската нация израства за големи дела.

³ Mavro Orbini. Il regno degli Slavi. Pezaro, 1601.

⁴ В бележитата поема „Осман“ Гундулич се вдъхновява от идеята за „всеславянството“, която съчетава с мисълта за освобождението на южните славяни от османското робство.

⁵ Срв. авторът. Очерки по история на славянските литератури. Т. I. С., 1964. с. 128 и сл., 324 сл.

Отбелязах, че борбата срещу гръцкия език, гръцкото училище и гръцката култура е първата голяма национална борба на българския народ. Тя увелича целия български народ. Така го увелича, в такива размери, че, може да се каже, по нея можем да очертаем неговата географска и особено неговата етнографска карта.

Подобна роля играят унгарският език и култура в Хърватско. Почти по същото време те се разпространяват широко сред хърватския народ. Но когато се формира хърватската нация, тя повежда борба с тях. И в тая борба се формира новата хърватска култура, създава се хърватският литературен език, развива се новата хърватска литература.

Друго интересно явление, което характеризира зоналната общност на литературите на балканските народи, е включването на писатели от една балканска народност в друга балканска литература. Дори съществуват случаи, когато две литератури имат общи писатели.

Общи писатели на българската и сръбската литература са Христофор Жефарович, Партений Павлов и Йоан Раич. В българската литература се включва сърбинът Константин Огнянович, който се изявява само като български писател.

Нека припомним неговото дело.

В 1833 г. той отпечатва за пръв път художествено произведение на български език — „Житие светого Алексея, човека божия“, „сочинено на стихи“, т. е. съчинено в стихове. В българската литература Огнянович се включва и с други свои книжовни трудове, особено със „Забавник за лето 1845“, в който са отпечатани оригинални стихотворения и повести. В произведенията си и особено в техните предговори той разкрива своя образ на народен будител — представител на южнославянската общност, изпълнен с топла обич към братския народ. „Аз съм онзи исти — пише той в един от предговорите си, — кой помежду вас живях и свое благополучие на жертву вашему благополучию всеусърдно приносох и кой ви и днес и всегда любим.“⁴⁶

Значително място заема в сръбската литература българският писател Любен Каравелов.

Както е известно, след като прекарва около десет години в Русия, Любен Каравелов отива в началото на 1867 г. в Сърбия. Още в Русия той проявява интерес към сръбския народ и към сръбската култура и литература, така че озоваването му в Сърбия не може да се смята за случайно. Идването му тук трябва да се свърже с оная мисъл, която е изразена в публицистиката му, възникнала в Русия: Сърбия е естествено призвана да подпомогне поробения български народ.

Каравелов бързо се ориентира в състоянието на сръбския обществен живот и на сръбската литература. И се включва в тях с цяла програма за развитието им, за освобождение на обществото и личността от гнета на деспотизма и от застоялостта и изостаналостта на идейния мир и обществените институции, с програма за демократизиране на цялото общество, за налагане на принципите на обществената справедливост, за възплащаване на етичното начало в живота.

В работата си сред сръбското общество Каравелов използва големия си литературен талант. Съвременната сръбска литература обаче не е била годна да служи на великите идеи, които носел в душата си. За да ги популяризира,

* За Константин Огнянович и неговите произведения вж. подробно В а с и л П у н д е в, Константин Огнянович. Историко-литературно изследване. — В: Сборник на Българската академия на науките и изкуствата. Кн. XXXVI, 3. С., 1941. с. 211 и сл.

нему е била нужна реалистична литература, с каквато се е запознал в Русия. И решава да я създаде, да я пренесе, ако щете, и в Сърбия.

Една след друга излизат неговите повести на сръбски език, със сръбски сюжети, за сръбското общество: „Крива ли е съдбата“, „Горчива съдба“, „Сока“, „Наказан я бог“. „Из мъртвия дом“. Тези повести са представляли ново и значително явление в сръбската литература, за пръв път се поставяли важни обществени въпроси пред сръбския читател.

В гръцката литература се включва българският писател Григор Пърличев с двете си поеми „Войводата“ и „Скендербей“, написани на гръцки език. За първата поема Пърличев е бил увенчан с лавров венец в Атина. Макар и написани на гръцки език, двете поеми принадлежат преди всичко на българската литература, доколкото са плод на българския „възрожденски елинизъм“. „Елинизмът“ създава у нас училище, култура, създава и литература. Григор Пърличев е най-изтъкнатият поет на „елинизма“ в България.⁷

Развитието на една зонална цялост слива в един процес развойните процеси на националните литератури, от които тая цялост е съставена. В тоя процес националните литератури успоредяват своето развитие въпреки неговата неравномерност в известни групи литератури и в известни периоди от тяхното развитие.

Съпоставянето на развойните процеси на националните литератури ни води до заключението, че развитието на повечето от тях може да бъде успоредено. Най-пълно може да бъде успоредено развитието на южнославянските литератури. В известен период с тяхното развитие се сближава и дори слива и румънската литература. Старата румънска литература можем да наречем славянска, слива се с българската и по-малко пълно със сръбската литература. С големи, но не твърде големи отклонения с изброените литератури се успоредява и гръцката литература, по-нататък и албанската литература, която въпреки започва развитието си в по-ново време. Българската, сръбската и румънската литература са в особена връзка с гръцката литература, собствено с византийската литература през своя средновековен период. С изброените литератури мъчно може да бъде успоредена турската литература. Съпоставянето на тая литература с другите разглеждани литератури дава представата за отсъствие на зонална общност. В тая общност обаче турската литература се включва с други, отбелязани тук страни и особености.

Въпреки значителните неравномерности в развитието на някои литератури можем да установим общи закономерности в него. Те се изразяват в общи особености, които ги доближават една до друга.

Като обща особеност на разглежданите литератури, имайки пред вид общността в тяхното развитие, можем да посочим тяхната изостаналост в сравнение с общия европейски литературен процес, в сравнение с френската, немската, английската, италианската и руската литература. Тази изостаналост ги свързва в немалка степен помежду им, доближава ги едната до другите, прави ги доста сходни в типологично отношение. Някои техни периоди и течения, въпреки че се включват в общия европейски литературен процес, не получават пълно развитие, не изтъкват едри писателски фигури, не засвидетелствуват произведения от световен формат. Те преминават бързо през известни литературни периоди, тяхна цел е сякаш да догонят напредналите литератури чрез едно ускорено развитие. Те дори могат да прескочат някое направление, имам пред вид особено някои течения на модернизма.

Дълго време в тях се запазва един синкретизъм на литературните родове. Литературното творчество оформя един особен синкретичен род, който можем

⁷ Срв. авторът. Ревнителни на българското отечество. С., 1966. с. 137 и сл.

да определим като публицистичен. В него се вливат различните творчески усилия.

Дълго време по-късно в тях отсъствуват и някои жанрове. Така романът в сръбската, българската и други литератури се появява тепърва в последните десетилетия на XIX в. Историкът на новогръцката литература К. Т. Димарас онаслювява една глава в своята „История на новогръцката литература“ „Проза искаме, проза!“⁸ Подобно закъснение отбелязва и драматургията. Най-голямо развитие получават стихотворението и разказът.

В случая желая особено да подчертая „ускореното развитие“ като обща закономерност в техния по-нов исторически живот. Ускореното развитие⁹ има за цел догонването на напредналите литератури, което също можем да определим като тяхна обща закономерност. В своето ускорено развитие те търпят твърде силно влияние от страна на напредналите литератури и това несъмнено е също обща закономерност на тяхното развитие. Така новата българска литература търпи силно руско влияние. Такова влияние търпи и новата сръбска литература. Хърватската литература от ренесансовия си период търпи силно италианско влияние, в новия си период — силно влияние от страна на немската литература. Силно немско влияние търпи и словенската литература. Румънската литература търпи силно френско влияние. И т. н. Във всички случаи характерно за новите разглеждани литератури е тяхното изравняване с напредналите литератури. Те се устремяват да развият всичко, с което са изостанали от тях, те показват желание да се обогатяват с всички жанрове и с високи художествени постижения.

Балканското литературознание се изгражда по-нататък върху многообразните връзки между балканските литератури: генетични, типологични и контактологични. В светлината на връзките виждаме и художествения превод, който принадлежи към областта на международния обмен. В същата светлина ни се показва отражението на живота на един балкански народ в друга балканска литература.

Разкриването на всички посочени връзки в крайна сметка също очертава зоналната общност на разглежданите литератури.

Генетичните връзки съществуват най-вече между родствените литератури. Такива в зоналната общност на Балканския полуостров са южнославянските литератури и средновековните българска, сръбска и румънска литература. Последната, както отбелязах, през Средновековието е славянска литература.

Средновековната сръбска литература продължава старобългарската. Ето защо генетичните връзки между двете литератури са здрави. Същото може да се каже и за румънската литература по отношение на старобългарската. Те са генетично свързани най-напред от общия, а по-късно от извънредно близкия литературен език.

Общият литературен език става база за общ литературен живот. Произведенията на една от трите литератури свободно преминават в другите литератури. Известно е, че много от произведенията на старобългарската литература са запазени както в сръбски, така и в румънски преписи, в преписи, направени във Влахия и Молдавия.

Трите литератури имат общи източници. На първо място тук излиза византийската литература. Византийската литература им предава основните християнски текстове, литературните творби на т. нар. „отци на църквата“.

⁸ К. Т. Димарас. История на новогръцката литература. С., 1971. с. 428 и сл.

⁹ Срв. Г. Д. Гачев. Ускоренное развитие литературы (На материале болгарской литературы первой половины XIX века). М., 1964.

голямо множество от апокрифните сказания и т. н. Освен това от нея те получават запазените „остатъци“ от античната литература. През нея преминават и много от произведенията на близкия и по-далечния Ориент.

Значителните произведения на едната литература дават импулси за създаването на подобни произведения в другите две литератури. Свободното преминаване на произведенията на едната литература в другите две и импулсите на значителните произведения на едната литература за създаването на подобни произведения в другите две литератури способствуват за взаимното обогатяване на трите литератури, за наличието на конвергенция в тяхното развитие, дори за наличието на общ литературен процес.

Най-сетне генетичната близост е причина в трите литератури да работят едни и същи писатели. Такъв е преди всичко Григорий Цамблак, който работи и в трите литератури. Константин Костенечки работи като български и като сръбски писател. Същото може да се каже и за писателите, които употребяват езиково-правописните въведения на Ресавската школа.

Върху генетичното родство на южнославянските литератури израстват усилията за създаване на южнославянска общност, т. нар. илиризъм, за който вече говорих. Тук желая да отбележа, че в югоизточно европейската задружност литературната задружност на илиризма е един забележителен факт. Наистина южнославянската общност, към която се стремят „илирийците“, не бива създадена, но илиризмът оставя жива идеята за нея. В областта на литературата се разгръща интерес към другите южнославянски народи, които разширяват взаимовръзките и взаимодействията между тях. Хърватската литература от епохата се изпълня с произведения, със сюжети и образи, взети от живота на другите южнославянски народи. Най-значително постижение на илиризма е установяването на общ литературен език у хървати и сърби.

Безспорно генетичните връзки между литературите на Балканския европейски Югоизток укрепват зоналната им общност.

Зоналната, респ. родствената литературна общност се изявява особено в многообразно типологично единство, в типологични сходства. Типологичното единство, респ. типологичните сходства в балканските литератури възникват поради подобните условия на живот, поради близкия стадий на развитие, поради своеобразната смес от ориенталски и западни влияния и т. под. В типологичното единство на тези литератури отделните литератури вземат неравномерно участие. Най-плътно е то в цикъла на славянските литератури. Тук се говори дори за „цялост“ на техния „естетически модел“¹⁰.

Повечето, ако не всички, литератури на балканските народи имат като своя характерна черта фолклоризма. Нека припомним, че у народи, у които писмеността не е достойние на широките слоеве, фолклорът играе извънредно голяма роля в духовния живот. Често той замества литературата, изпълнява нейната функция. В целия духовен живот се чувства неговото присъствие.

Характерна черта на литературите на балканските народи става присъствието на фолклора в тях, „естетически развой“ от фолклор към литература.¹¹ До XIX в. грамотността в нашия Европейски Югоизток е била привилегия само на известни слоеве, тя печели терен през посочения век заедно с литературата.

Фолклорът на народите от Балканския Югоизток при подобни условия на живот получава сходни черти. Сходството във фолклора става сходство и в литературния живот на тия народи. От една страна, фолклоризмът на разглежданите

¹⁰ Срв. Б. Н и ч е в. Увод в южнославянския реализъм. От фолклор към литература в естетическия развой на южните славяни през XVIII и XIX в. С., 1971. с. 5.

¹¹ Срв. цит. кн. на Б. Ничев, подзаглавието.

литератури става тяхна обща особеност. От друга страна, той се изявява в една духовна близост при литературното творчество.

Сходен типологичен релеф наблюдаваме в главните течения на интересувашите ни литератури. Така типологичният релеф на романтизма се очертава особено от патриотичното и свободолюбиво чувство, което се ражда в борбата за съхранение и освобождение от националното робство, която съответните народи са принудени да водят. Позната е „бойната песен“ на Ригас, която въодушевява гръцките борци срещу османското робство. В българската литература подобни „бойни песни“ създава Добри Чинтулов. С подобна песен влиза в хърватската литература Петър Прерадович: „Зора пуква, ден наставя“ и т. н. Патриотичният и свободолюбив патос е характерен още за гръцките поети А. Калвос и Д. Соломос, на румънския поет В. Александри, на черногорския поет П. П. Негош, на сръбския поет Бранко Радичевич, на хърватския поет Иван Мажуранич, на словенския поет Франце Прешерн, на българския поет Христо Ботев и т. н.

Значително развитие в разглежданите литератури получава критическият реализъм. Причината за неговия размах виждаме в закъснялото икономическо, обществено-политическо и културно развитие на съответните народи. Както е известно, закъснелият капитализъм се развива с много повече отрицателни черти. Народите със закъснял капитализъм страдат и от неговото недостатъчно развитие.

В едно ранно време критическият реализъм се явява в комедиите на сръбския писател Йован Стерия Попович. Стерия взема своите герои из средата на възникващата сръбска буржоазия, когато тя се рои и част от нея забогатява. Той осмива нейната ограниченост, бичува желанието на забогателия слой да усвои чужди форми на живот, като се откъсва от бита и навиците на сръбския народ, разкрива пошлостта в отношенията в семейството и обществото, глупостта, повърхностното образование и фалшивото възпитание, скъперничеството, безчестието, користта, която се скрива зад родолюбието. При подобни условия в нашата страна възникващата под перото на Добри Войников българска комедия носи сходни черти. Критическият реализъм сравнително бързо измества романтизма. От поет-романтик в крупен поет — представител на критическия реализъм — се развива сънародникът на Стерия Йован Йованович-Змай. Романтизмът често отстъпва мястото си на реалиста изобличител у бележития румънски поет Михай Еминеску. В едно сравнително ранно време Еминеску съпоставя представителите на двата свята в класовото общество — „Император и пролетарий“. Съществени проблеми на формирането на интелигенцията, която трябва да измине пътя от неграмотността на сиротия селянин до дипломата за висше образование, поставя в романа си „В регистратурата“ хърватският белетрист Анте Ковачич. Изостаналостта на гръцкото общество се оглежда в творчеството на Андреас Ласкаратос. Значителен влог в литературата на критическия реализъм изобщо правят българските писатели Иван Вазов, Алеко Константинов, Елин Пелин и др.

Сходният типологичен релеф се изявява и в развитието на някои жанрове. Така условията за размах на критическия реализъм благоприятствуват развитието и на сатирата.¹² Остро чувство за пороците на балканското и изобщо европейското общество от втората половина на XIX в. притежава гръцкият писател Емануил Рондис, чийто роман „Папеса Йоана“ отдавна е излязъл от границите на отечеството на автора и дори послужи за основа на опера от българския композитор Веселин Стоянов. Румънският писател Йон Лука Кара-

¹² Срв. Б. Н и ч е в. Проблеми и типове на балканската сатира. — Известия на Института за литература, С., 1966, и Увод в южнославянския реализъм, с. 252 и сл.

джале подлага на сатиричен смях цялата система на съвременния буржоазен строй в Румъния. В половинвековната си литературна дейност сръбският сатирик и хуморист Бранислав Нушич удавя в смеха си изостаналото и дълбоко аморално сръбско и югославско буржоазно общество в неговото развитие от времето, когато оформя своя образ, почти до залаза му. Изостаналостта и пороците на буржоазното общество в балканската среда рисуват и бичуват българските писатели Стоян Михайловски и Алеко Константинов.

Зоналната близост между литературите дава възможност за по-оживени контакти между тях и за по-оживена рецепция на една литература в друга среда. Изследвайки контактите между литературите на балканските народи и рецепцията им в друга среда, общото и сравнително литературознание разкрива интересни връзки между тях и дава изобилен материал за установяване на тяхната зонална общност.

Нека припомним значителните контакти на българската, сръбската и румънската литература с византийската, респ. рецепцията на византийската литература в българската, сръбската и румънската среда.

Старобългарската литература получава от византийската както основния ѝ книжовен фонд, така и подтици за възникването и развитието си. Сръбската и румънската литература получават тоя фонд главно чрез старобългарската литература, а подтици за възникването и развитието си също от нея. Но те получават немалко и направо от византийската литература.

Излизайки пред VI международен конгрес на славистите с доклад на тема „Старославянските литератури като система“¹³, известният съветски литературовед Д. С. Лихачов обясни възникването на най-ранната славянска литература, т. е. старобългарската, като „трансплантация“ на византийската литература у старите славяни. В теорията за „трансплантацията“ на византийската литература у славяните има рационално зърно. Но включена в цялостната „система“, изградена от акад. Лихачов, тя води до схващания и определения, които влизат в противоречие с основните схващания и определения на изградената с усилията на цели поколения старобългарска и старославянска филология.

Възникването на най-ранната славянска литература, обяснено от акад. Лихачов като „трансплантация“ на византийската литература, води до схващането за „славянска рецензия (редакция) на византийската литература“, до възгледа, че „тя принадлежи на византийската духовна култура“. Най-ранната славянска литература обаче не може да бъде определена в никакъв случай като „славянска рецензия (редакция) на византийската култура, респективно литература“. Тая литература си има свой характер, свои задачи, своя среда, има си свой език, свои писатели, свое развитие.¹⁴

Формирането на новите литератури на народите от Югоизточна Европа става при значителни взаимодействия между тях. Възникващата нова българска литература използва гръцката и сръбската, а по нещо и от турската и румънската литература. Известно е например, че един от създателите на новобългарската поезия П. Р. Славейков превел до 1847 г. 54 песни от сръбски, 130 от турски и 212 от гръцки, които потънали в Дунава и той не успял да ги издаде. По-късно навярно е възстановил някои от преводите си и ги е включил в своето поетическо дело. Преводи и подражания на сръбски и гръцки стихо-

¹³ Вж. Д. С. Лихачев. Древнославянские литературы как система. Славянские литературы. VI международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1968. с. 5 и сл.

¹⁴ Срв. подробно в моята книга Българската литература в общославянското и общоевропейско литературно развитие. С., 1973. с. 50 и сл.

творения съдържат първите стихосбирки на Славейков — „Смесна китка“, „Басненик“ и „Песнопойка“.¹⁵

Значително е влиянието на новата гръцка литература при формирането на новата българска литература. По-горе говорих за „възрожденския елинизъм“ в България. Той води до значителни контакти с гръцката литература. Нашите писатели от първата половина на XIX в., когато се формира новата българска литература, добре познават гръцкия език и гръцката литература и използват тая литература, пишейки своите произведения. Имам пред вид Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Рилски и др., които черпят важни идеи за развитието на българския народ, на българската култура, на българското училище, на българския литературен език, на българската литература от по-стари или съвременни гръцки източници. Гръцката поезия присъствува, когато българските поети поставят началото на новобългарската поезия. Токущо посочих, че П. Р. Славейков превежда в една ранно време стихотворения от сръбски, турски и гръцки. Най-голям брой от преведените стихотворения — 212 — са гръцки.

В особено благоприятно положение за контактни взаимовръзки и взаимодействия са българската и сръбската литература. Близките езици, близкото икономическо, обществено-политическо и културно развитие, близостта в дух и характер на двата народа водят до близост в литературното развитие, дори понякога до общ литературен живот.

Докато през Средновековието Сърбия получава извънредно голямо текстово богатство от България, в епохата на Възраждането — XVIII и XIX в. — и по-точно в епохата на ренесансово-просвещенския период на Възраждането българската литература получава повече от сръбската литература, отколкото сръбската от българската. Сръбската литература е в по-благоприятни условия за новото си развитие в сравнение с българската. Тя е по-близо до Запада и по-рано заема неговите постижения и гони неговата висота. Широко проникват в България например произведенията на Доситей Обрадович. Тези произведения са се употребявали като учебни помагала, ето защо имат много български издания.¹⁶ Тяхното влияние е засвидетелствувано дори у П. Р. Славейков, който принадлежи на едно друго време.¹⁷

Когато новата българска литература стъпва здраво на нозете си, тя вече е в състояние да обмена на равни начала постиженията си със сръбската литература.

В благоприятни условия за контактни взаимовръзки и за взаимодействия са също сръбската, хърватската и словенската литература.

Художественият превод, който въвежда произведения от литературата на балкански народ в друга балканска среда, поставя немалко проблеми пред общото и сравнително литературознание. Напред излизат въпросите за езиковите трудности и езиковите и стилни еквиваленти. Трябва да отбележим, че балканските писатели разполагат с един колоритен език, който мъчно може да бъде постигнат от преводачите на извънбалканските страни. Колоритността на езика на балканските народи сама по себе си вече очертава зоналната общност.

¹⁵ Срв. Б. Пенев, П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия. — Периодическо списание на Българското книжовно дружество, XVII—XVIII, 1906, с. 230.

¹⁶ Срв. Б. Пенев, Доситей Обрадович код Бугара. — Српски књижевни гласник, XXVI, 1911, и Доситей Обрадович у нас. — Списание на Българската академия на науките, III, 1912.

¹⁷ Срв. И. Конев, Балгаро-сръбски литературни взаимоотношения през XIX в. (до Освобождението). С., 1964, с. 68 и сл. (гл. „Творческият път на П. Р. Славейков и сръбската литература“).

Отражението на живота на една балканска страна в литературата на друг балкански народ разширява тематиката на съответната литература със сюжети и образи, които представят немалък интерес за читателя поради това, че той познава доста добре и се интересува живо от живота и хората в близките страни. Изследвайки този вид произведения, общото и сравнително литературознание обогатява както литературознанието, така и обществознанието, тъй като те говорят за отношенията между балканските народи.

Ще припомним историческите песни на Андрия Качич Миошич, в които оживяват образите на българските владетели, между които особено на Крум и Самуил; трагедиите на Йован Стерия Попович „Владислав“ и „Лахан“, възсъздаващи образите на българските владетели Йоан Владислав и Константин Тих и на народния водач Ивайло; повестта „Българин“ от хърватския писател Иван Кукулевич-Сакцински, провеждаща тенденцията на илиризма за братска дружба между южнославянските народи, и др.¹⁸ В български и сръбски произведения, рисуващи живота на българския и сръбския народ през епохата на националноосвободителните борби, често се рисуват образи на турци, гърци, албанци и власи. При доста смесеното население на балканските страни общото и сравнително литературознание е в състояние да изведе от литературата на една страна доста голям брой образи, произхождащи от друга среда. Характерна черта на тези образи е колоритността.

Най-сетне общото и сравнително изучаване на литературите на народите от нашия полуостров трябва да доведе до очертаване линиите на художествения прогрес. То установява новите постижения, оценява ги от гледна точка на междубалканското и изобщо на международното им значение и ги популяризира в повече литератури. Очевидно неговата работа е перспективна и от тая гледна точка то има възможност не само да регистрира новаторските дела, но и да насочва изследваните литератури да ги създават.

В заключение следва да кажем, че общото и сравнително изучаване на литературите на народите от Югоизточна Европа довежда до разгръщането на една широка и резултатна литературоведска работа, до научни постижения, които обогатяват не само литературознанието, но и обществознанието изобщо, до установяване перспективите и придвижване напред на развитието на цялата зонална общност, която наричаме Югоизточна Европа.

¹⁸ Срв. авторът. Български образи в славянските литератури. С., 1969.